

Частина II.

Розлучаючись з моїм проводирем, не думав я тоді, що на довго-довго з ним розлучаюсь. Я тоді думав, що, може, на той рік поїду знов по Україні з доручення Київської Археографічної Комісії, побуваю в Чернігові, а з Чернігова поїду через Ніжен до П[рилуки] й по дорозі подивлюся на хвалену церкву, збудовану коштом поміщиці К. та трудами патентованого мистця, архітектора Н., а в П[рилуці] погостюю день-другий у мого Вергілія, і, як буде можна, відвідаємо високодостойного Антона Карловича й Маряну Якимівну та налюбуюсь на їх чудову ферму.

Так я тоді думав, вийшло ж, що не так, як чоловік хоче, а як Бог дасть. Вийшло те, що я протягом двадцяти літ (од дня виїзду мого з П[рилуки]) не тільки не бачив Києва, Чернігова, Ніжена, П[рилуки] й мого Автомедона, і ферми, і всього, що я там бачив прекрасного, але не бачив протягом двадцяти літ ні мого любого рідного краю, ниже звуку рідного не чув.

Ось що іноді робить з нами доля!

Після двадцятилітнього мого мандрування по чужих краях, вертаюсь я на Україну і, проїжджаючи смиренне місто П[рилуку], згадав про сіру хатку на розі брудних улиць і звелів візникові, чи поштареві, спинитися біля цієї мізерної хатки. Зліз я з воза, вхожу на подвір'я, мене зустрічають два хлопчики; питаюсь, чи тут мешкає Іван Максимович С.

— Тут — відповідають разом обидва хлопці.

— Чи вдома він?

— Ні, вони в школі.

— А чи є вдома хтонебудь старший за вас?

— Є мати вдома, тільки вони відпочивають; ми їх розбудимо.

— Не треба, не будіть. Я згодом зайду. І я поїхав на поштову станцію.

День був чудовий, вже схилилося над вечір, і я, склавши свої речі, себто чемодан і клунок, на ганочку станційного будинку, “подорожню” ж оддавши завідувачеві, просив не спішитися з кіньми.

Так розпорядившись, я сів на свою мізерію, себто на чемодан, і заходився рисувати чудово освітлену західнім сонцем кам'яну церкву досить незграбної, але й досить оригінальної архітектури, збудовану полковником п[рилуць]ким Ігнатом Г[алаганом] тим самим, що перший зрадив Мазепу та перейшов на бік царя Петра, за що, по смерті полковника Носа, його поставлено на п[рилуць]кого полковника й обдаровано великими маєтностями в тому самому полку. Поки я зрисував цей пам'ятник славного полковника, сонце зависло над обрієм, і на вулиці показалася юрба школярів, а за школярською юрбою оподалік з'явилася худенька, похилена постать, з парасолем замість палиці в руці. Це був мій Вергілій, і я мало не побіг йому назустріч.

Довго стояли ми один проти одного посеред улиці, і нарешті, після довгого пригадування, він простягнув мені руку й промовив:

— Антикварій! антикварій! Так це ви?... А я вас уже зовсім був поховав!... Та як же ви перемінились! Зовсім не пізнати...

— Спасибі ще, що хоч згадали.

— Та я вас завжди згадував, тільки з обличчя не пізнав. Прошу ж вас ласкаво відвідати мене в моїй убогій келії.

І ми, розмовляючи, підійшли поволі до воріт сіренької, давно мені знайомої хатки.

Біля воріт, як це звичайно в маленьких містечках буває, стояла вросла в землю лавка. Ми мовчки подивились на неї і сіли.

— Так, так, ось ви й помандрували, — сумно промовив Іван Максимович; — і на світ Божий подивились, мабуть і закордоном нераз побували... А я, як заліз у цей теплий куток, так і на світ Божий не показуюсь: сижу собі, можна сказати, без усякого руху!...

І довго ми розмовляли, згадуючи кожний своє минуле. Між іншим, він розповів мені, що незабаром після нашої розлуки він одружився з благородною і прекрасно вихованою, хоч і вбогою, дівчиною. “І думав — каже — я з нею вік свій у щасті та любові звікувати: та Бог судив мені вік свій у самоті коротати!” — І старий заплакав.

— Братіку! — почувся з-за воріт жіночий голос; — ідіть до хати, пора вечерять, діти спати хочуть.

— Нагодуйте їх, сестричко, та й покладіть, а ми тут іще трохи посидимо... Сестричко! — додав він — з нами гість сьогодні вечеряє, то ви б там чогонебудь додали... хоч карасика засмажили, та послали б Веклу по... знаєте, той...

— Пошлю, братіку.

— Так... На третьому році нашого блаженства — казав він далі повагом — вона покинула мене навіки. Правда, я ще не зовсім сирота: вона залишила мені свою малу дитину, для якої, можна сказати, я й животію. Того самого року в моєї сестри вмер нагло чоловік і також покинув її з малою сиріткою; ось ми й зійшлися з нею в один куток та й ділимо своє лихо, як нам Бог помагає. Дітей я гадаю з Божою поміччю до гімназії... а потім...

— Братіку — почувся знов із-за воріт жіночий голос — ходіть до хати! Надворі роса й зимно, а ви в одному фраку.

— Зараз, зараз, сестричко! Ходімо до нашої хати, бо й справді як би нам із вами не застудитись. Ми ж не можемо з вами похвалитися молодістю, що цвіте здоров'ям. Ходімо!

І ми покинули лавку та мовчки ввійшли до хати.

Кімнатка, в якій я двадцять літ тому провів по-бурлацькому кілька день, була та сама, але й не та сама. Бідність була така сама, але була це бідність умита й причепурена жіночою рукою; на чистенькій підлозі — чистенькі доріжки, над вікнами білі фіранки, на вікнах бальзамини та геранії в вазонах; стіл, дощана канапа, липові стільчики — ті самі, але якось інакше виглядали. Що значить жіноча рука в хатньому побуті хоч би й охайного чоловіка!

У побуті людей цивільних це ще не так різко в вічі кидається, як у військових. Наприклад, зайдіть до кімнати нежонатого офіцера: справжня халупа — аж дхне люлькою та тютюном. А в жонатого офіцера — теж халупа, але в цій халупі скриня, що на ній у нежонатого спить деньщик із собакою, застелена килимом і заміняє канапу. На дощаному столику, замість тютюнниці та цвяха до колупання в люльці, — мережана ярославська серветочка, дзеркальце та якенебудь жіноче рукоділля. Одне слово, у родинному житті, навіть у злиднях, є якась свіжа матеріальна принада: про принаду моральну вже не кажу...

Із другої кімнатки вийшла до нас бабуся в чорній хустці та в білісінькому очіпку, така мила й чистенька бабуся, яких я мало в своєму житті зустрічав.

— Представляю вам! Моя сестричка, Марія Максимівна!

Я вклонився.

— А це, сестричко, мій старий, добрий знайомий N. N.

Я знов уклонився, а вона сказала:

— Прошу сідати.

Я сів, а Іван Максимович подивився у другу кімнату і, звертаючись до мене, сказав:

— Яка ж у мене добра, розумна, догадлива сестричка! Уявіть собі, мені й на думку не спало запропонувати вам із дороги чаю, а це ж так приємно! Я живу в неї просто як у Бога за дверима. Та ну-бо, частуйте ж, моя любя, моя безцінна господине!... А дітки вже лягли спати, сестричко?

— Уже лягли, братіку, — відповіла бабуся, ставлячи на столі філіжанки з чаєм.

— То добре, я вам їх завтра покажу. А на котрий годочок їм тепер пішло, сестричко? Вони в нас, знаєте, однолітки, — додав він, звертаючись до мене.

— Та ось на Петра й Павла по дванадцятому мине.

— Уже по дванадцятому! Боже мій, як швидко летять наші старі літа! — промовив він наче до самого себе.

— Дванадцять, дванадцять!... Але!... — майже скрикнув він, вдаривши себе долонею по лобі — трохи не забув! У мене є лист на ваше імя, його я його дістав ще перед шлюбом. Він так і лежить не розпечатаний... І знаєте, від кого?

— Не знаю — відповів я.

— Від нашого шановного, найблагороднішого Тараса Федоровича, памятаєте — віолончеліста на фермі Антона Карловича.

— Боже мій, якжеж би я не памятав! Я саме хотів вас про нього спитати.

— Усе розкажу, дайте час! Багато є зворушливого та навіть повчального в житті цієї достойної людини. Я навіть записав деякі випадки з його життя; я, знаєте, сам хотів був на старі літа за літературу взятись, та, як прочитав Марлінського, мені й руки впали. Який блискучий, який геніяльний стиль!... Сестричко, будьте ласкаві, вийміть нам із нижньої шуфляди пачку паперів, що перевязані мотузочком.

Бабуся, не гаючись, принесла чималу пачку паперів, перевязаних мотузочком від голови цукру, і, віддаючи їх братові, спитала:

— Оці, братіку, папери?

— Ці самі, сестричко, дякую вам. — Ось, — сказав він, звертаючись до мене — ось скільки паперу напсовано, а все література винна.

І, розв'язавши папери, він почав їх перегортати та, спинившись на клаптику синього паперу, сказав:

— А памятаєте, ви мене тоді просили записувати все, що почую з поезії та філософії простого люду, памятаєте?

— Памятаю — кажу.

— Ось я й виконав ваше прохання. Тут ви багато премудрости знайдете... Та де ж цей лист? Чи не загубив я його? Ні, ні, ось він. Я посилав його до Києва на ваше імя, але мені

його повернули. Вас уже в Києві не було. І він подав мені здоровезний конверт, кажучи: — А знаєте що? Сьогодні маємо середу... Погостуйте в нас до неділі, а в неділю пустимось з вами в путь, памятаєте, так, як колись, тільки не на баль, а простісінько на ферму. Там ви побачите особисто й автора цього листа; до неділі ж я розберу ці клаптики та, мабуть, і вам дещо прочитаю.

Я погодився і, після довгих намовлювань брата й сестрички зостатися в них ночувати, взяв лист і пішов на поштову станцію.

Чи вам доводилось читати лист, написаний вашим щирим другом, а одержаний трохи не п'ятнадцять літ пізніше? Хто не читав такого листа, тому я даремне намагався б оповідати та описувати вражіння, що його зробив на мене лист мого найдостойнішого друга Тараса Федоровича, вражіння невимовне, яке той тільки зрозуміє, кому доводилось такий лист читати.

Головний ефект такого листа той, що ви начебто тількищо розпрощалися й читаете рядки тільки вчора написані, а п'ятнадцять літ здадуться вам якимсь скороминущим сном.

Ось що писав мені мій неоціненний друг:

“Я був близький до смерти, чи, краще сказати, до божевілля, коли ми приїхали до Петербургу, і я довідався, що Михайло Іванович уже другий рік, як закордоном. Ось причина, чому мій лист, що Ви його переслали йому, зостався без наслідків. О, як гірко, як невимовно гірко нам, коли наші прекрасні, блискучі надії розбиває молот неблаганної долі!

Я обіцяв писати Вам зараз, як тільки дізнаюся про якийсь результат мого листа до Михайла Івановича, і ось уже третій рік минає, як я нарешті набрався духу, щоб писати про свої так немилосердно зруйновані надії.

Після балу, або, краще сказати, після того концерту, де Ви мені так щиро плескали, концерту, завдяки якому я полюбив Вас, як свого рідного брата, — отже тижнів зо два після того балу, в нашої Софії Самійлівни з'явився прищик на лівій щоці; вона його роздряпала; з прищика зробився чиряк, а з чиряка до серпня зробилася така рана, що вона її ледве рукою затуляла. Уявіть собі її становище: красуня, а не минуло місяця, як на неї і дивитися не можна було; красуня, треба завважити, така, що й ім'я матері принесла в жертву красі своїй... Не страждав так великий музика Бетховен, коли оглух, ані великий ваш Буонаротті, коли осліп, як страждала вона, сердешна.

Усередині серпня вирішили їхати до Петербургу. До квартету призначено й мене. Радість мою тільки ви можете зрозуміти. Я думав: ось коли прийшов кінець моїм стражданням! А страждання саме починалися...

Ми поїхали. У дорозі захворів також і “сам” та й умер, не доїжджаючи Великих Лук, на станції Вирути. Думаю, що вона загнала його в могилу своїми примхами. Та й ніде правди діти: нічого на світі не може бути жахливішого, як несподівано позбавлена своєї краси красуня. Гієна, просто гієна!

По приїзді до Петербургу, звичайно, було не до гостей і не до квартетів; льокайські ж мої обовязки були невеликі: поприбираю вранці кімнати та й гайда на цілий день світ за очі.

О, краще б мені ніколи світу Божого не бачити, ніж бачити його й одчувати, та не сміти ні відчувати, ні дивитись на нього.

Після того дня, коли я дізнався, що Михайло Іванович закордоном, я заслаб спочатку на пропасницю, а потім, опритомівши за місяць, побачив себе у Петровському шпиталі, що на Петербурзькій стороні.

Мене почали відвідувати що середі та суботи товариші мої, льокаї-віртуози, і во єдину од субот сказали мені, що наша Софія Самійлівна вмерла під ножом якогось славного хірурга, а ми zostалися сиротами.

Я кепсько одужував, так кепсько, що навіть сам головний лікар Кох, проходячи повз моє ліжко, не спинявся.

Та все ж весною я вже міг прохожуватись по довгому, широкому коридорі, у травні ж місяці мене вже ополудні випускали години на дві до саду.

Треба вам сказати, що в Петровському шпиталі є й жіночий відділ на третьому поверсі; жінок, що видужують, також ополудні випускають на прохід до саду. Ось сижу я якось на лавці, аж до мене підходить хвора в пістрьовому халаті і білому чепці, власне в такому самому ковпаку, що був на мені. Ми просиділи мовчки, поки служник не загнав нас до шпитальних покоїв. Другого дня була гарна погода, і нас знов ополудні послали на прохід. Походивши трохи, сів я на лавці. Учорашня пані знову приходить і сідає біля мене. Я якось ненароком поглянув на її обличчя й побачив, що це була красуня, але така змарніла, така сумна, що, дивлячись на неї, в мене серце заболіло. Я не втерпів та й спитав її:

— За чим ви так тужите?

— Гадаю, що за тим самим, що й ви — за здоровям.

Я не задовольнився її відповіддю і, помовчавши трохи, сказав їй:

— Здоровя ваше повернеться, але за здоровям не сумують так, як сумуєте ви.

— Так, це правда — промовила вона й затулила очі рукою.

Служник знову загнав нас до залі.

Кілька днів поспіль падав дощ, і я нудився, не бачивши моєї знайомої-незнайомої. Нарешті передощило, і нас знов випустили до саду. Я пішов просто до лавки, і, на моє диво, на лавці вже сиділа моя тужлива знайома. Я їй уклонився, вона мені також — з ледве помітним, але таким сумним усміхом, що я мало не заплакав.

— Ви, мабуть, страх як нещасливі, — сказав я їй, сідаючи на лавці.

— А ви щасливі? — спитала вона, поглянувши на мене так промовисто, що я затремтів і, опритомнівши, подивився на неї, а вона все ще дивилась на мене з давнім виразом.

— Придивіться до мене, — сказала вона.

Я намагався подивитись на неї, але не міг знести спрямованого на мене погляду її глибоко запалих, великих, чорних очей.

— Невже ви мене не пізнаєте? — прошепотіла вона ледве чутно.

— Не пізнаю — відповів я.

— Тож я, мабуть, страх як змінилась? — І, помовчавши трохи, сказала:

— Ну, так згадайте Кленівку та 23 квітня 18.. року. Що, згадали?...

— Боже мій! неможливо це ви, — панна Тарасевичівна?

— Я, — ледве промовила вона та заллялася гіркими сльозами.

Другого дня ми знову з нею зустрілися біля знаної лавки, і вона мені оповіла свою сумну історію.

Я й без цього не мистець писати, чи пак висловлювати свої думки на папері, а як буду пускатися в абстракції та відхилятися, то листові моему й кінця не буде. Але сумна історія, що її мені розказала сердешна Тарасевичівна, повинна примусити і німого говорити, і глухого слухати.

О, коли б я володів великим мистецтвом писання, я написав би величезну книгу про гидкі справи, що діються в селі Кленівці.

Не пам'ятаю, в якій саме книзі начитав я таку сентенцію, що коли ми бачимо падлюку й не вказуємо на нього пальцями, то й ми — мало не такі ж самі падлюки. — Чи це правда? Мені здається, що правда.

Тому я й оповідаю вам історію Тарасевичівни та кленівського пана, а ви з нею, що хочете, те й робіть, а як надрюкуєте, то це буде найкраще. Тільки перепишіть її на свій манір, бо в мене складу нестає.

Була в нас поміщиця п[рилуцького] повіту, багата поміщиця, душ із 4000, бездітна, старенька вдова, добра така, благочестива, та Бог її знає, що їй на думку спало: поїхала вона якось до Києва на прощу, та й вийшла заміж за вродливого молодика, такого собі п. Кленовського. Може, вона, сердешна, в літах заматоріла, про наслідника мріяла, — не знаю. І сказано — людина з глузду зіхала: вона ввесь свій маєток, разом із собою, передала в руки молодого красуня-чоловіка, а він, не будиши дурень, усе по-своєму обернув. Та й справді аджеж він не з старенькою, а з її селами одружився. Окрім різних поліпшень у маєтку, від яких селяни запищали, він запровадив у себе оркестру, спочатку найману, а потім і кріпацьку, збудував чудовий театр, виписав акторів і завів театральну школу, звичайно, кріпацьку. Учтам та бенкетам не було краю. Стара була захоплена своїм молодим чоловіком. Коли ж власні акторки доросли і почали вже грати ролі коханок та одалісок, то він, відповідно їх вікові та зовнішнім прикметам, улаштував із них гарем на манір турецького султана. Звичайно, така установа не могла процвітати в таємниці, дивно тільки, що старенька жінка остання про неї довідалась, а довідавшись про це все, занедужала, сердешна, з ревнощів та й незабаром Богу душу віддала. На смертельній постелі вона простила зрадливого чоловіка і з сльозами просила його сповнити її останню

волю, себто покласти до банку капітал та за відсотки з нього виховувати трьох сиріт-панночок у п[олтав]ському інституті. Він, звичайно, поклявся точно сповнити її передсмертну волю.

Він і виконав її, але по-своєму.

Після смерти жінки вибрали його, як людину достойну та благонадійну, маршалком шляхти. Він тут таки, у себе в повіті, знайшов не трьох, а п'ятьох сиріток та й завів у себе в селі шляхетський пансіон. Найняв учителя, якогось пенсіонованого поручника, і гувернантку без атестату, а головний догляд над моральністю вихованиць доручив сестрі своїй, брудній та червононосій бабі. Коли сирітки почали підростати, крім російської грамоти, почали їх учити також і мистецтва, себто співу, музики (грати на гітару), танців та сценічного мистецтва. І все це, звичайно, робили свої вчителі та вчительки — кріпаки. Між цими нещасними вихованицями опинилась і Тарасевичівна. Коли вихованиці вже досить підросли, то кращі з них стали, за заступництвом головної доглядачки, оздобою гарему, не як невільниці, а як благородні султанші. Тарасевичівна, хоч і краща, і розумніша, і благородніша за них усіх, була худенька, а тому й не звернула на себе ласкавого султанського ока. Не заздрила вона своїм щасливим товаришкам, що й на балях з'являлись і танцювали, і на театрі з'являлись перед численними гостями — звичайно, з акторами-кріпаками (бо не виховувати ж справді для них сиріток-хлопців шляхетського роду!). Возьме собі, було, нишком якийсь роман із бібліотеки та й заховається десь у садку, читає його та плаче. Так прочитала вона всі романи, які тільки були в бібліотеці. І вийшло те, що вона не знала, що з собою робити; схудла гірш, як перше: всі так і думали, що вона помре. Вже й злягла в ліжку, вже й на Божій дорозі, як то кажуть, була, вже й хрест надгробний зробили; хотіли були й домовину робити, та боялись, що може буде коротка, бо кажуть, що люди, вмираючи, витягаються; а хрест зробили сажнів зо два заввишки, дубовий; домовий маляр помалював його зеленою фарбою; з одного боку намалював Розпяття, а з другого Скорбящу Божу Матір; внизу прибив залізну дошку й написав на ній: “Тут спочиває раба Божа Марія Тарасевич, вихованиця п. Кленовського. Вмерла 18.. року, місяця ..... дня ..”. Але сталося так, що вона видужала, а вмерла улюблена покоївка сестри Кленовського, та вмерла, кажуть, не своєю смертю. Вона прасувала в неділю сукню для своєї пані, але трохи запізнилась: вже всі дзвони передзвонили, а сукня не була готова; от пані й розсердилась, вихопила її з рук праску та й затопила її ненавмисне по голові так, що сердешна тут таки й ноги простягла. Чи воно правда, чи ні, напевне не знаю. А хрест я сам власними очима бачив і напис читав. І такий, бачте, хрест — це свого роду картина, особливо на вбогому сільському кладовищі, де всі хрести Бог-зна які: або похилені, або зовсім звалені, а то й просто десятків зо два могил зовсім без хрестів. А тут раптом фігура, та ще яка фігура! Гадаю, що п. Кленовський

сам про такий ефект думав: дивіться, мовляв, як ми своїх вихованиць ховаємо! А вийшло, що поховали не вихованицю, а покоївку... Ну, та це все одно, аби хрест не змарнувався...

“Музична заля була в одній офіцині з нашим пансіоном, — оповідала далі хвора — і коли я почала видужувати й себе тямити, мені дуже мило було слухати, як вони згравалися; моїй хворій уяві ввижався якийсь невимовно чудесний світ, особливо, коли вся оркестра шумить далеко, неначе ліс або море, і з цього невиразного гомону вирізняється якийсь один інструмент, скрипка або флейта. О, я тоді переживала найвище щастя! Ці звуки здавалися мені найчистішою, найвідраднішою молитвою, що виходила з глибини стражденної душі.”

“О, чому я видужала, чому навіки не зосталася в цьому хворобливо-блаженному стані!”

“У домі було чудове фортепіано, і коли я могла вже виходити, то пішла просто до капельмейстра і просила його, щоб він навчив мене читати ноти та показав мені перші правила гри на фортепіані. Він... О, я давно прокляла його за його науку! Пощо він одкрив мені таємницю сполучення звуків, пощо відкрив він мені цю божественну гармонію, що мене загубила!...”

“Я швидко поглинала його перші лекції, так що не встигло мені волосся на вершок одрости (я нездужала на гарячку), як я вже швидше за нього читала ноти та вправляла свої пальці на сухих етюдах Ліста.”

“Та не одні звуки живили моє хворе серце. Мені подобалась сцена. Я прочитала все драматичне, що було в нашій бібліотеці (репертуар нашого домового театру мені не подобався), починаючи від “Синеуса й Трувора” Сумарокова до “Гамлета” Вісковатова. Я днями та ночами марила про Офелію, та що ж було робити: довелося мені для свого дебюту вивчити роллю дочки Льва Гуревича Сінічкіна. Успіх був повний, і я без вороття загинула.”

“Коли ви мене бачили в Кленівці, я вже марила про петербурзьку сцену: домова була для мене надто тісна. На моє лихо, того ж літа заїхав до нас Михайло Іванович Глінка; він тоді набирив на Україні співаків для двірської капелі.”

“Побачивши мене на сцені й почувши мій голос та гру на фортепіано, він вирішив, що я велика акторка. А я... о лишенько моє, лишенько! Я простосердно йому повірила. Та й хто б не повірив на моєму місці?”

Чи не помітили ви тоді в нас на балю дуже скромного молодика з великими, опуклими очима, кирпатим носом та великим ротом? Це був маляр Штернберг. Він у нас тоді пробув усе літо. Лагідна, найблагородніша істота!”

“Якось я (акомпаніював мені Михайло Іванович) співала для гостей арію з його тоді ще не скінченої опери “Руслан і Людмила” — памятаєте, що її співає Людмила в палатах Чорномора? Коли я скінчила співати, посипались оплески, звичайно, не мені, а авторові. І коли все замовкло, підходить до

мене Штернберг із сльозами на очах і мовчки цілує мої руки. Я теж заплакала й вийшла геть із залі. З того часу ми стали приятелями. Я часто присмерком співала для нього його улюблену арію з “Преціози”, і він щоразу плакав, мене слухаючи.”

“За два роки після моїх успіхів у Кленівці Кленовський із своєю сестричкою почав збиратися до Петербургу на зиму. Я, звичайно, почала проситися з ними. Вони довго не погожувались. Та нарешті погодились з умовою... але з якою умовою! ви мене розумієте? Так, розумієте!... І знаєте що? Я погодилась!... О, нехай я буду проклята, проклята, проклята!... Я все забула для мистецтва та столиці, все, все пожертвувала! І ось наслідок моєї великої жертви! Жебрачка, у шпиталі, та ще й під іменем його кріпачки!...”

Вона за сльозами не могла говорити. Другого дня я почув од неї такі подробиці... Автім, вони такі мерзенні, що мерзенно їх і повторювати.

Розкажу вам коротко кінець її злиденної історії. Приїхала вона до Петербургу вже вагітна й через кілька місяців, не виходячи з хати, привела мертву дитину. Після пологів ослабла на гарячку. А п. Кленовському треба було їхати назад до своєї Кленівки; ось він і віддав її до Петровського шпиталю під іменем своєї кріпачки. Ось вам і вся недовга [історія].

Я пробув ще два тижні у шпиталі і щодня в призначені години виходив до саду, сідав на заповідній лавці і дожидав нещасної хворої.

Що ж справді за підлий егоїст людина взагалі, а я особливо! Мені полегшало на душі; я помітно почав одужувати після її сповіді. Це значить — я був задоволений, що є хтось нещасніший за мене.

Страждальці! Потішайте себе так само, і будете хоч на півграма менше страждати!

Я щодня питався знайомого служника з жіночого відділу: “як себе має такий номер?”, і він байдужісінько відповідав мені: “лежить”. За день перед тим, як виписатися з шпиталю, спитав я служника: “що з таким номером?” — “У трупарні” — відповів він мені й пішов за своїм ділом — мабуть, по довгий, подібний до труни, плетений кіш, щоб іншого — вже не страждальника — винести до трупарні.

Другого дня, виписавшись із шпиталю, я, назвавши себе, просив дозволити поховати тіло небіжчиці, і мені дозволили.

Я запросив своїх товаришів. Ви памятаєте, що до Петербургу привезли нас чотирьох (себто квартет), і ми винесли її на Смоленський цвинтар, а після панахиди проспівали: “Со святыми упокой” і кинули по жмені землі в її вічне житло — та й годі.

Незабаром після цього прислав нам управитель маєтку “плакатні білети”, і ми ще на рік zostались у Петербурзі. І знаєте, що ми зробили? Ми прикинулися німцями та й пішли вулицями розважати добрих людей своїм мистецтвом. І уявіть собі, вийшло на добре: мало не кожний з нас по карбованцю сріблом додому приносив.

Не рахуючи харчів та помешкання, я щонеділі діставав карбованця сріблом і щотижня бував двічі або тричі в театрі (звичайно, на галерії), відкладаючи щотижня копу срібла на передбачений випадок, себто для Серве, щоб придбати кілька його етюдів до віолончелі і, головне, самого його послухати.

У газетах давно вже оголошують, що він неодмінно приїде на великий піст до Петербургу. Дай, Боже! Мені якось моторошно стає, коли подумаю, що слухатиму Серве. Невжеж слава така могутня?

Наближається зима, і доведеться припинити наші вуличні квартети. Що маємо робити? Товариші мої хочуть кинути мистецтво і шукати посад льокаїв. А мені хотілося б одвести їх од цієї спокуси; та як одвести?

З цією спасенною думкою пішов я якось на Крестовський острів до німецького трактиру, перебалакав із господарем, що мовляв справа така: “Маю квартет богемців; чи можна їм буде прийти в неділю спробувати щастя в вашому закладі?” Господар погодився, і ми першої ж таки неділі, неначе справжні чехи, розважали вельмишановну публіку, і розважали не без користи. За один день заробили ми собі на харчі на цілий тиждень. Товариші мої підбадьорились. Другої неділі нам іще краще повелось, а третьої ще краще, бо вже настала справжня зима.

Тут таки, у трактирі, ми почали діставати через власника трактиру замовлення на вечорниці, весілля тощо. Товариші вибрали мене на рядчика та скарбника, і ми зиму прожили, лиха не знаючи.

З Песків перебрались ми до Миколи Морського. Мешкали ми вже не в одній маленькій кімнатці, а в двох із передпокоєм.

У вільний час, протягом зими, простудював я всього Ромберга та Серве, — що тільки міг добути.

Великий Театр одвідував я раз-у-раз по двічі й по тричі на тиждень і хоч зрідка, а таки бачив та чув усе, що було тої зими в столиці найкращого.

Минула нарешті розперезана масниця, минув і перший тиждень великого посту...

О, незабутня афіше!...

Треба вам сказати, що я часто накидав великого кола, щоб пройти повз якийнебудь театр, власне для того, щоб прочитати афішу.

У неділю був я на соборній анафемі в Казанському соборі. Вийшов із церкви, перехожу Невський проспект і здалека бачу, — щось біліє за дротяною сіткою біля ганку дому Енгельгардтів. Я піддав ходу. Підхожу до ганку, чи то до дротяної сітки, і мені здалося, що я бачу самого Серве, Ветана. Та це були тільки літери. Довго читав я ці любі серцю літери, аж добрався до їх справжнього змісту. А зміст був такий, що Серве сьогодні ж таки дає концерт. Початок у 7 годині вечері. Я зараз купив квиток. Та весь день ходив по Невському проспекті, заходячи іноді перед Александринський та Михайлівський театри, щоб прочитати афішу. У 6 годині я вже був у залі.

Заля вже була півосвітлена, і я ввійшов до неї перший. Швейцар, впускаючи мене до залі, пильно оглянув мене від ніг до голови, бо я, мабуть, зовсім не був схожий на людину, що для неї кредитка в п'ять карбованців нічого не значить. Та Бог з ним: нехай думає, що хоче!

Публіка почала вже збиратись, і на пів сьомої заля вже була повна. Мене трусило. Та коли хтось біля мене сказав: “вже сьома година”, — я затремтів, і серце моє якось здригнулося, немов миттю відлинула від нього тепла кров, а замість крові потекла зимна вода.

Увертюра, якої я не слухав, скінчилась. Оркестра відпочила, наладналася — і за кілька хвилин виходить Серве й за ним Ветан...

Боже мій! я не чув та й не почую ніколи нічого більш прекрасного!

Ліст перед Серве — фанфарон, звичайний механік, ремісник перед мистцем, — більш нічого! Я неясно пам'ятаю, як я вийшов із залі і як прийшов додому. Пам'ятаю тільки, що товариші відібрали в мене віолончелю й сховали.

Від того часу я вже не беру віолончелі в руки і звуків її чути не можу: для мене це все одно, що ножем по серцю...

Протягом посту я тільки читав афіші й тільки раз був у Великому Театрі, коли давали ораторію Гайдна “Створення світу”. Це справжнє створення світу. Тільки для Великого Театру надто голосно: важко слухати. Тут принаймні Михайлівський манеж потрібний.

Ще давали концерт у Патріотичному інституті, в якому, між різними славнозвісностями, брав участь і граф Вельгорський.

Чого б я не віддав, щоб його послухати! Та ба! світ не для всіх рівно створений.

Якраз у Велику Суботу покликали нас усіх чотирьох до поліції й повідомили нас, що поміщик вимагає, щоб ми повернулися до його села, та що ми тої середі маємо вирушити в похід разом із севастопольською партією. На середу ми були вже готові. І рано вранці в середу вийшли ми з інструментами на плечах — за юрбою колодників — із воріт Литовського замку та сумно, мовчки потяглися до Московської рогатки.

Не описую вам подорожі нашої, бо була вона нестерпно одноманітна й мерзенно гидка.

На третій місяць нашої подорожі з юрбою злочинців прибули ми нарешті до П[рилуки].

Дивне й моторошне почуття обгорнуло мене, коли я побачив рідне місто.

Я довго не важився послати з тюрми до нашого доброго Івана Максимовича. Нарешті на велику силу переміг я фальшивий сором та страх і послав по нього вязничного служника. За півгодини з'явився Іван Максимович та взяв мене на поруки.

Цілу ніч ми очей не зводили, оповідаючи один одному все про себе,

неначе рідні брати після довгої розлуки. Між іншими новинами він розповів мені, що проциндрений і зруйнований маєток покійного Г[алагана], нашого пана, купив із прилюдного торгу п. Кленовський і що він хотів узяти Лізу та Натусю до себе на виховання, але Антін Карлович оддав тільки Лізу, а Натусю в себе zostавив, і що м-ше Адольфіна покинула їх разом із Лізою. Другого дня я виїхав із П[рилуки] й ночував на фермі. На фермі все по-давньому, тільки Лізи й м-ше Адольфіни бракує, а господарі, здається, ще помолодшали й подобрішали.

Сонце вже сідало за обрієм, коли я підходив до ферми. Селяни, що я зустрічав їх біля села, вітаючи мене з добрим вечором, поглядали на мене та, знявши шапки, христилися. Мене це чимало здивувало: “Що воно таке значить, що вони христяться?” — питав я сам себе. Коли я входив до села, діти, уздрівши мене, кинули забави і, спинившись біля хати, довго дивилися на мене, а котрі старші, ті христилися. Я хотів був до них підійти та розвідати причину такої побожності щодо моєї особи, але діти розбіглися. Я пішов далі і вже на греблі зустрів бабусю, яка, перехристившись, спинила мене та спитала:

— Куди це ви труночку несете? У Д[егтярях] священник помер, поховать нікому буде, бо нового попа ще не прислано.

Тут тільки я догадався, що вони скриньку до моєї скрипки брали за дитячу труну.

Підійшовши до самих воріт саду, я спинився в роздумі: чи заходити мені до них, чи пройти стороною, і ледве рішився на останнє, як почувся мені у саду дитячий голос. Це був голос Натусі. Я відчинив ворота, але увійти до саду ще начебто боявся. Аж Натуся, побачивши мене, закричала: “Мамо! мамо! Старець прийшов!” (Маряну Якимівну вона називала мамою).

— Де ти старця бачиш? — спитала її Марія Якимівна, вийшовши з-за дерева.

— Він за ворітьми!

І вони підійшли на кілька кроків до мене. Натуся кинулась до мене з криком:

— Мамо! мамо! це не старець; це наш Тарас Федорович!

Мене й справді легко було взяти за жебрака: обідраний, запорошений, з палицею в руці та скринькою за плечима. Марія Якимівна підійшла до мене, подивилась на мене, взяла мене за руку, промовивши: “увійдіть” — і заплакала. Ноги під мною підтялися, і я впав на землю та заридав, наче дитина. Натуся побігла за Антоном Карловичем, і за кілька хвилин ми вже всі троє йшли до дому та всі троє плакали. Натуся теж плакала — звичайно, несвідомо. Їй, зрештою, вже на дванадцятий пішло.

І що ж це за дитина, якби ви бачили! Це така краса, така дитяча врода, якої мені навіть на картинах не доводилось бачити.

Підійшовши до дому, Антін Карлович мало не вирвав мене з рук

Маряни Якимівни та попровадив до своєї хати. “Заждіть мене тут” — сказав він мені, садовлячи мене на стільці в своїй хаті. — “Я за хвилинку...” — додав він уже за дверима.

У хаті все було по-старому, навіть повітря було давне, і мені здавалось, що я тільки вчора вийшов із цієї кімнати.

За хвилину ввійшов хлопець з умивальником та білизною, а за ним і сам Антін Карлович, тримаючи в руках своє сіреньке пальто та інші частини туалету.

— А чоботи знайдете в тій кімнаті — сказав він, указуючи на бічні двері. — А як скінчите, приходьте чай пити. Ми вас чекаємо! — додав він, виходячи з хати.

Преобразившись, я пішов до дому. На ганку зустріла мене Натуся і, схопивши за руку, закричала:

— Мамо! мамо! дивіться — я його й не пізнала!

І з цими словами ввела мене до кімнати та, садовлячи мене на стільці біля стола, додала:

— Сідайте ось тут, якраз напроти мене й напроти мами. Ми будемо на вас дивитись: ми ж вас давно не бачили!

Я розглянувся навколо й сів. Якусь хвилину тривала мовчанка. Марія Якимівна, мовчки поглядаючи на мене, заплакала і сказала:

— Тепер ми тільки втрюх, а пам'ятаєте — було п'ятеро.

І, наливаючи чай, оповіла мені відому вже історію, додавши, що m-lle Адольфіні дуже й дуже не хотілось розлучатися з ними та що вони насилу її вмовили перейти до п. Кленовського, бо вона там буде конче потрібна Лізі — аджеж Ліза така жвава!... Що Натуся проти Лізи? “Це в мене просто янгол, не дитина” — додала вона, цілуючи Натусю.

Маряна Якимівна почала розпитувати мене про мої пригоди, але Антін Карлович перебив її, сказавши, що для цього буде завтрішній день, а сьогодні треба спитатися гостя, чи не хоче він їсти та спати.

Після вечері я пішов до хати, де мені вже було приготовано постіль. Боже мій! — подумав я: за що ці добрі люди так мене полюбили? Чи зустрічають з такою любов'ю батьки свого сина після довгої розлуки, як вони мене зустріли? Добрі, благородні люди!

Другого дня вранці Антін Карлович поїхав до Д[егтярів] і випросив мені в управителя дозвіл зостатися на фермі з огляду на хворобу.

Увесь місяць серпень я прожив серед цих добрих людей — зовсім наче син у батька та матері, і цілком забув про моє сумне перебування в Петербурзі та про моє тяжке мандрування, хоч і повторював щодня свої оповідання.

Ледве чи розкошують так праведники в раю, як я тепер розкошую.

Наташа від мене зовсім не відходить, просить мене, щоб я вчив її грати на фортепіяні, хоч сама не гірше грає. Просить мене вчити її

по-французькому, а сама мене поправляє. А коли я вечорами оповідаю про свої пригоди на етапах, вона плаче більше, ніж сама Марія Якимівна; вона просто чарує мене своїм привязанням до мене...

Учетверте беруся за цей лист, та не знаю, чи вдасться мені хоч тепер його скінчити. Просто вільної хвилини не маю. Уявіть собі, ми сидимо іноді ціліснічкі ночі в затишній хатці Маряни Якимівни — вона за фортепіаном, а я із скрипкою.

Віолончелю я гадаю зовсім покинути; та чи стане мені ще відваги грати на неї, почувши Серве?!

Наближається край мого раювання; цими днями я покидаю ферму і зявляюся до мого нового власника.

Не передчуваю для себе надалі нічого доброго, автім — усе в руках Божих.

Я так довго писав цей лист, що нарешті звик до нього, і мені стало сумно, коли я його скінчив. Я думкою ніколи не розлучався з вами, але в цей час я просто жив із вами та відкривав вам усі мої думки та почуття, і тепер, коли подумаю про прийдешнє моє життя — а в ньому я передбачаю багато для себе сумного, а цим сумним не буде з ким ділитись, — то мені вже тепер тяжко.

Напишіть мені хоч три слова, напишіть тільки, що ви дістали мій лист, і я буду щасливий.

Прощайте, незабутній мій друже, не забувайте відданого вам безталанного музику N.

Ферма.....

18 . . року, . . . серпня.”

Прочитавши лист, я гадав хоч трохи заснути з дороги, та де там! Передо мною стояв, наче живий, мій сердешний музика з своєю віолончелею та, дивлячись на мене, сумно посміхався, і то так сумно, що я хотів добути вогню і знов прочитати його сумне посланіє, аж дивлюсь — у вікнах вже біліє. Я накинув на себе шинелю і вийшов на ганочок. Не минуло й пяти хвилин, як підходить до мене Іван Максимович і, після взаємних привітань, скаржить мені, що йому теж усю ніч не спалося та що він давно вже ходить і поглядає, чи я не вийду.

— Мені, — каже — не знаю, чому, здавалося, що й вам також не спиться. Я хоч і не читав листа Тараса Федоровича, але знав, що він невеселий, хіба ж не правда?

— Правда! — відповів я — навіть дуже невеселий.

— І він, звичайно, не дав вам спати?

— Авжеж!

— Я так і думав. Та це все нічого — ви ж послухайте, що з ним потім було!... Я вам краще ввечері прочитаю. Я, знаєте, на старі літа туди ж таки пустився — у літературу. Та що ж, думаю, не святі ж горшки ліплять!... Предмет і сам по собі цікавий, а як його опрацювати, то вийде просто повість. Ось я й узявся... А сестричка, мабуть, давно вже нас

із самоваром дожидає. Їй, сердешній, також щось не спалося цієї ночі. Це з нею, зрештою, часто трапляється. Ану, ходімо, це буде краще за літературу.

І справді, бабуся дожидала нас із чаєм, тільки не в кімнатах, а в садку, в літньому кабінеті братіка. Садок складався з кількох худорлявих фруктових дерев; тут стояла також дощана хижка, притулена до сусіднього тину. Це й був літній кабінет Івана Максимовича.

Проте, не зважаючи на мізерність цього садка, в ньому все було таке затишне, таке спокійне, що я мимоволі позаздрив сердешному Іванові Максимовичу.

Коли ми напилися чаю під кущем квітучої бузини, Іван Максимович впровадив мене до свого кабінету, посадив на дощаній, голій канапі і, виймаючи з столу папери, сказав:

— Тепер ми в тиші самотности займемося літературою.

— Ось ці папери — сказав він, одкладаючи на бік кілька дрібненько записаних аркушів; — ці папери належать вам. Памятаєте, ви мене колись то просили збирати для вас усе, що торкається історії, філософії та поезії нашого народу. Тут є всього до трохи. Історичні відомості, що торкаються саме міста П[рилуки], подав мені покійний пан-отець Ілля Б[одяньський], а решту я записував, де трапилось. А ось це вже чиста література, — казав він, розбираючи інші папери.

— Все, що діялося з нашим музикою від дня його відїзду до Петербургу, я описую за його ж таки словами, тільки прикрашую іноді стиль на манір Марлінського. Божественний письменник! Навіть і заголовок даю своєму оповіданню в стилі незабутнього Марлінського, а саме: “Музика, або дві сирітки”. Чи памятаєте Лізу та Натусю? Вони в мене теж чимало грають ролю.

— Так з чого ж маємо почати? Він вам, мабуть, у своєму листі все, хоч коротенько, описав аж до дня свого повороту до рідного краю.

— Таки все, — сказав я — крім поворотної своєї подорожі з столиці.

— Себто, як вони по степах ішли? Я так і думав, бо й мені чимало труда коштувало випитати в нього деякі подробиці цієї, так би мовити, “мальовничої” подорожі.

І Іван Максимович усміхнувся з свого жарту.

— Так я почну саме з подорожі.

“Вечірній промінь сонця вже золотив величне й широке ложище річки Луги, — так почав читати Іван Максимович — і коли ми перейшли через безконечно довгий і з різними баляндрами збудований на палях міст над річкою Лугою, що її ледве видко було з-за очеретів, то променистий Феб уже заховався за обрієм в обіймах Фетиди.”

“Але тому, що в полярних країнах літні ночі бувають досить ясні, ми ще засвітла вступили до міста Луги. Нас, звичайно, відпровадили до тюрми...”

“Але тут, знаєте, картина непоказна, — казав Іван Максимович — і тому я її не описую. На мою думку, твори суто мистецькі не повинні описувати картин брудних, хоч це, нажаль, і ввійшло тепер у моду. А я все ж волю додержувати стилю класичного; та й де ж нам, старим, себе переробляти!...”

“Так ось вони (я вам буду самі події оповідати, а що торкається поезії, то те вже прочитане)... так ось вони другого дня випросили в етапного командира дозволу (бо мали днювати, а до того було й свято)... випросили дозволу (звичайно, запропонувавши йому частину заробітку) пройтися вулицями з інструментами та дати кілька концертів.”

“Їх підприємство — не зважаючи на те, що місто Луга, можна сказати, нарочито невеличке — увінчалось повним успіхом, так що, хоч як велику частину дорібки віддали вони командирові етапу, їм вистачило прохарчуватись до самого Порхова. Біля Порхова я описую (за його ж таки оповіданням) довге, вузьке узгір'я, подібне до циклопічного валу, яким іде поштовий тракт майже до Порхова; потім самий Порхов і величну Шелонь, що на її лівому березі стремлять старовинні руїни замку.”

“На їх щастя, вони прийшли до Порхова саме на Святого Духа. Другого таки дня пішли вулицями з музикою, як це й у Лузі робили. Тільки Порхов — не Луга; тут їх двадцятками закидали. Один прикажчик якоїсь миловарні Жукова (іншого — не фабриканта тютюну) враз викинув три карбованці. Їм так пощастило в Порхові, що вони вже на кожному етапі до самих Великих Лук наймали для своїх інструментів коняку з возом, а від Великих Лук мали вже свою коняку, хоч і поганеньку, а таки власну.”

“Тому що наближались вони до країни раз-у-раз голодної, себто до Білоруси, то, крім інструментів, везли за ними ще й чималий запас хліба.”

“Зворушливі картини доводилося йому бачити в цій убогій країні. Знаєте: голод, злидні, розпуста і сумні супутники розпусти... Усе це я описую в повчальному тоні.”

“Так, наприклад, коли вони проходили либонь чи не через Усвяти, то замість того, щоб подати арештантам милостиню, юрба хлопців з грубими дрючками кинулась до арештантів і почала просити хліба, а як побачили, що наші арештанти давали їм хліба, то за хлопцями кинулись і дорослі, і старі. Голод не знає сорому! Пройшовши країну смутку та плачу, вони вступили, нарешті, а благословені межі нашої любої України і, нарешті, до нашої скромної П[рилуки]. Того ж таки вечора пили ми чай з нашим милим музикою і по-дружньому розмовляли з ним у цій самій альтанці.”

— Тепер ось що я вам скажу... Ви мене вибачте: я, бачите, чоловік звязаний службою...

— Будьте ласкаві, розпорядіться, як вам завгодно! — сказав я йому.

— Я ось що зроблю — казав він. — Я піду ненадовго до школи, а ви читайте мій рукопис. Тут ви знайдете кілька автентичних листів Тараса Федоровича, в яких він здебільшого зображує стан своєї душі та інші домові обставини. І ще — знаєте що? Я забіжу на станцію і скажу, щоб і ваші речі сюди принесли, і ми з вами так і “прокочемо” до неділі, а в неділю разом на ферму... Вене? — додав він, стискаючи мою руку.

— *Benissimo*, — відповів я, і ми розпрощалися.

Рукопис, сказати правду, лякав мене; зате листи, що в ньому містилися, мене надзвичайно цікавили, і тому я взявся до нього.

Листи були вклеєні до рукопису, і тому мені їх нетяжко було відшукати.

І перший із них був такого змісту:

“Я обіцяв вам, мій незабутній Іване Максимовичу, сповіщати вас інколи і про самого себе, і про ті речі, що мене оточують. І ось уже скоро третій рік настане, як я плазую коло ніг мого нового власника, а тільки тепер згадав обітницю, що дав їй вам. Моє горе таке, що само себе живить і потіхи не любить. Вибачте мені, добрий Іване Максимовичу, за такий вислів — та що ж маю робити? справді воно так! Тепер мені краще, — остільки краще, що

можу розмовляти з вами. Що це ви до нас ніколи не завітаєте? Ото б ми набалакалися! Ану-лишень, — приїжджайте, та й дружину вашу привезіть. У нас 23 квітня свято. Ви ж так колись любили забави! Цій любові завдячую я і знайомство моє з антикварієм, — памятаєте? Де ж то він тепер, сердешний? Напишіть мені, якщо дістанете про нього якусь звістку.

Учора я повернувся з ферми; я там три дні гостював; зрештою, я там ніколи менше двох днів не гостюю. Це моє одне-єдине щастя. І справді велике щастя! Від створення світу, гадаю, ні одному страждальникові не щастило так загоювати свої сердечні рани, як я їх загоюю в оточенні цих благородних людей. А Натуся, уявіть собі, так мене полюбила, що, коли я відїжджаю, то вона ридма ридає. І що ж це за дівчинка, що це за чудове створіння! І в цьому віці (їй на чотирнадцятий рік пішло) скільки глибокого почуття й недитячого розуму! Вона полюбила музику, і так полюбила, що цілі дні проводить за фортепіаном; і, уявіть собі, вона досі не знає, що вона сирота. Правда, при Маряні Якимівні трудно їй про це дізнатись, бо вона для неї більше, ніж рідна мати; за це й Натуся сповна нагорожує її своєю дитячою, несвідомою любов'ю. А Антін Карлович просто не знає, де й посадовити свою Натусю. Уявіть собі, він для неї весь день не виходить із своєї лабораторії, щоб увечері забавити Натусю якоюнебудь хитрою іграшкою. Я вам оповідаю те, що ви самі недавно бачили. Мені казали, що ви з дружиною недавно в них гостювали. Яка шкода, що я не знав, а то напевне б [до них] випросився.

Дивна, одначе, психологічна загадка! Наприклад, Ліза — як дві краплі, схожа на Натусю, і я її щодня бачу, а не можу на неї так любоватись, як люблюся на Натусю. Вона мені здається надто жвава, більш подібна до хлопчика, — ні до чого не прив'язується, вчиться неохоче й музики не любить.

Що б воно значило? Дитинство їхнє було зовсім однакове, а тепер така різниця. М-ше Адольфіну п. Кленовський, як вам відомо, звільнив того ж року. І знаєте, за що? Мерзенний похотливець! Він не міг її звести й прогнав із дому, назвавши прилюдно розпусною дівкою.

Бог її знає, де вона тепер. Добре, непорочне створіння! Ви знаєте, що я їй завдячую французьку мову й тепер тільки пізнав її правдиву ціну. Наша бібліотека мало не вся складається з французьких книжок, хоч, сказати правду, більше з романів, та все ж краще й це, як нічого.

Таки потрібна була Лізі м-ше Адольфіна!

Сердешна дитина! Чого вона навчиться, що засвоїть собі доброго від своєї виховательки — неписьменної, старої, паскудної дівки? Це — вельмишановна сестричка п. Кленовського. Вона відокремила її від товариства пансіонерок та перевела до себе, і все це, підозріваю, з наказу братіка. Гидкі люди! Ліза надзвичайно швидко росте. П. Кленовський пише, щоб цього року дожидали його з закордону. Аджеж він ще минулого року

виїхав брати купелі проти якоїсь за давньої хвороби.

А знаєте що? Приїжджайте на 26 серпня на ферму. Ви знаєте — цього дня Натуся іменинниця. Запевняю вас — буде весело. Приїжджайте, — я хоч подивлюсь на вас.

Я на цей день скомпонував кілька квартетів — себто я з супутниками мого мандрювання. Тільки цур — не пробалакайтесь, якщо раніш за мене приїдете. Я хочу зробити з цього несподіванку. Антін Карлович готує ще для неї ілюмінацію та щит з її вензлем. Щит буде поставлено між кущами, а за щитом приміститься наш квартет. Хіба ж не правда, що добре надумано? Ще я приготував несподіванку для Натусі; не знаю тільки, чи вона їй сподобається. За ноти не боюся: ноти я пишу, як дрюкую, а фронтиспіс мене турбує. Я, бачте, переписав, як умів, серенаду Шуберта на веліновому папері і оздобив титульну сторінку власним виробом — скопіював, правда, з якогось нікчемного романсу, та це нічого.

Приїжджайте 26 серпня, Бога ради, приїжджайте! Тільки неодмінно разом із дружиною.”

Ледве я скінчив [читати] цей перший лист, як увійшов до мене засапаний Іван Максимович.

— Ху, та й утомився ж! усю дорогу мало не біг: боюсь, чи ви не знулились. Ага, так ви читаєте, прочитуете? Що ж, яке воно, га? по-старечому [писане]? Стиль, стиль це головне, а інше само собою прийде. Хіба ж не правда?

— Стиль маєте чудовий!

— Трохи встарівся; що ж робити — ми й самі постарілись, чи не так?

На знак згоди я хитнув головою, а він, поглянувши на рукопис, сказав:

— Ага, так ви на листі спинились?... Читайте далі, читайте далі.

— Я вже скінчив лист.

— Скінчили? — І, трохи помовчавши, він промовив:

— Так, у кінці листа він запрошує мене з моєю незабутньою на іменини Натусі! — І він замовк та відвернувся.

— Музика... ілюмінація... Натуся! — поволі казав він, притомнюючи. — Так, прекрасно, велично прекрасно було... Ні, ми краще прочитаємо: це свято в мене урочистим стилем описано.

— Братіку! прошу обідати! — почувся голос сестрички.

— Та й справді краще ходіть пообідати, а вже потім прийдемо та й прочитаємо.

І ми пішли обідати.

Не знаю, чи це було діло апетиту, чи просто сердечної гостинності, чи просто борщ з сушеними карасями (що його так геніяльно варять мої землячки), — не знаю, що саме було причиною, знаю тільки, що я прецупко пообідав і ще більше цупко заснув по обіді. Речі мої було принесено з поштової станції, і я оселився до неділі в альтанці гостинного Івана Максимовича. Поки його не було, я перечитував сердечні, щирі листи мого непорочного музики.

Другий лист, що його я тут подаю, був написаний у два роки з чимсь після першого.

“М[илостивий] Д[обродію], Іване Максимовичу!

В останньому листі своєму ви повторюєте свою давню просьбу, щоб я записав із уст нашого народу, як ви пишете, все, що торкається його філософії, поезії та історії. Дякую вам, що мені про це пригадуєте. Це значить, що ваш смуток наполовину зменшився, що ви нарешті згадали і нашого антикварія, і, врешті, мене, вашого щирого друга. Антикварія нашого добре памятаю, тільки Бог його знає, де він тепер пробуває; а я для нього, чи пак — для вас, записав цими днями чудову пісню.

Іду я якось найбільшою вулицею в селі і, правду сказати, іду до корчми, щоб посидіти на призьбі з добрими людьми — чи не почую чогось повчального? Тільки йду я та й бачу: самою серединою вулиці йде п'яна баба і, як видко, не вбога. Іде та й на все горло співає, поглядаючи на хати, що висунулися на вулицю:

Упилася я,
Не за ваше я:
В мене курка знеслася
Я за яйця впилася!...

Хіба ж це не філософія? Хіба ж це не поезія?

Мені хотілося зробити варіяції на цю тему, та ба!... музика не в силі висловити цього великого сарказму.

Ви тепер, як видко з вашого листа, трохи заспокоїлись після вашої невіджалуваної втрати. Бийте лихом об землю, як швець мокрою халявою об лаву, та й приїжджайте в неділю на ферму. Я ж приїду туди з віолончелею та буду грати для вас цілий день та якраз усе ваші улюблені українські пісні.

Я вам, здається, ще не писав про віолончелю. Прекрасний, чудовий інструмент. І я не знаю, де він міг його добути за таку мізерну ціну.

Того року Кленовський, одужавши, повернувся з закордону й між іншими штудерними іграшками привіз також віолончелю. Боже мій, що це за іграшка! Одна тільки душа людська може так плакати й так радіти, як співає й плаче цей чудовий інструмент.

Майстер, що його створив, був не хто інший, як сам Прометей. Я спати лягаю і кладу його біля себе. Це моя коханка, моє життя, моє я. І якби я двічі був невільник, то за цей інструмент продав би себе втретє. О, я тепер зовсім забув Серве. А якби ви бачили, що робиться з Натусею, коли я заграю на цьому божественному інструменті! Вона камяніє — та й годі.

А Маряна Якимівна впевняє мене, що я на скрипку граю краще, ніж на віолончелю. Та вона це тільки так говорить; вона сама не може байдужно слухати віолончелю.

Розносився ж я, одначе, з своєю віолончелею, наче дурень із писаною торбою, а про головне мало не забув. Передчуття мої справдились. Ледве

оживши, Кленовський уже сам залицяється до Лізи. Як видко, пильність любої сестрички не мала успіху.

Ліза й знати нічого не хоче. Бігає по залах, трощить вазони з квітами, ламає стільці — суцця дитина. А дитина ця має, завважте, 17 літ. Мене одне тільки втішає: якщо не помиляюсь, мені здається, що, як навіть пощастить п. Кленовському, то цей успіх не так уже дешево буде йому коштувати.

Мені принаймні не доводилося ще зустрічати в Лізиних літах так сильно розвинутої натури. Це справжня жінка. Сестричка Кленовського тетеріла перед її вибриками. Що, якби дати цій дівчині хоч абияку освіту? Це ж була б правдива Семіраміда або Клеопатра.

Місяць тому сидять вони якось усі троє мовчки за обідом, і тільки одне на другого з-під лоба споглядають. Потрави подавали тільки про людське око, ніхто до них не доторкався. А я знічевя, стоячи за стільцем Лізи, почав придивлятися обличчю Кленовського. Руїна! цілковита руїна! Він іще не старий, але випередив навіть дряглих стариків. Обвислі губи, що ледве стулюються, напіврозкриті безбарвні очі, жовтозелений кольор обличчя й сіре, ріденьке волосся та глухота роблять із нього щось гидке, щось на поліпа схоже.

Обід скінчився. Ліза, виходячи з-за стола, заплакала і, звертаючись до п. Кленовського, сказала:

— Звеліть запрягти коня, або я пішки піду до Антона Карловича.

Буде біда! — подумав я й не помилився. За кілька день челядь заговорила пошепки про шлюб пана з Лисаветою Федорівною, а ще за кілька день зявилися вже й подробиці, як то перед кожним весіллям буває. З П[рилуки] приїхав тимчасом повірений п. Кленовського І. П. Єрмолін, пробув у них дві доби і виїхав так, що його майже ніхто й не бачив.

Це теж щонебудь значить!

Не мянуло й місяця від цієї події, як сестричка Кленовського заметушилася, забігала, всю челядь на ноги підняла і звеліла своїм благородним вихованкам приготувати на весілля найкращу песу.

На весілля? — подумав я. Так, значить, між Лізою та Кленовським це річ можлива? Дивно! Другого таки дня я поїхав на ферму, розповів усе, що бачив і що чув. Антін Карлович сказав: “добре”, а Маряна Якимівна тільки головою хитнула.

Весілля відбули тихо; гостей зібралося небагато; були тільки найближчі сусіди. У театрі також не були. Хотіли дати концерт та й теж до завтра відклали.

Завтра також пройшло без особливих подій, а післязавтра управитель дістав од Кленовського наказ лаштувати берлини, людей та коні до подорожі в Київ.

Уся ця подія здається вам неймовірною, фантастичною, як і мені самому здалася. Але згадайте, що Ліза росла під безпосереднім доглядом старої

розпусної дівки. Згадайте це, і неприродне подружжя Лізи стає цілком натуральним. Сумно тільки дивитися на це миле створіння, так по-нелюдському скалічене морально; не видко в ній і тіні тої янгольської принади, що так природна в її літах. А проте, вихователька помилилась у своїх розрахунках. Її ціль була зопсувати Лізу в такій мірі, щоб вона здатна була піти заміж за її огидного братіка — це їй удалося. Але головне — їй докучав братік своїм самовладством, і їй треба було зламати цю владу; вона й зламала, себто зробила Лізу повною, незалежною власницею цілого маєтку, що належав раніше Кленовському. Для цього й приїздив повірений із П[рилуки]. Річ у тому, що коли Ліза стала поміщицею, то замість половинної влади та маєтку запропонувала своїй виховательці місце ключниці у себе в домі.

Управившись таким чином з своєю любою вихователькою, вона віддала своєму управителеві повну владу над домом і цілим маєтком, узяла свого підтоптаного чоловіка та й подалася до Києва — начебто для того, щоб лікуватися тамошніми мінеральними водами. Вдома все зоставалось по-давньому. Господиня обіцяла зиму провеств в маєтку, отже аж до зими мені нічого було вдома робити. І я, користуючись доброю для себе нагодою, відпрохався в управителя місяців на два до Д[егтярів], себто на ферму. І ось уже третій день я в хатці Маряни Якимівни граю на своїй віолончелі Моцартівські сонати.

Як мені тепло, як добре в оточенні цих моїх любих друзів! Натуся з кожним днем стає все краща й миліша. Що за розумниця, що за скромниця, — просто розкіш! Вона, знаєте, хоче зо мною додержувати етикету, поводитись, як личить дорослій панні, та ніяк не може; удає-удает поважну, аж раптом схопить з мене бриль, побіжить та в кущах і сховається. Я її шукаю, а вона з куща в кущ перебігає, поки не втомиться, а потім піде скаржитись Маряні Якимівні, що я їй спокою не даю, що вона на мій солом'яний бриль без сміху дивитися не може. Любе, прекрасне створіння! Дивлячись на неї, я іноді себе почуваю вищим за людину, — такою безмежно щасливою істотою, якою людина ніколи бути не може. Від деякого часу я помічаю, що вона починає задумуватись і мало не плаче, коли я граю її улюблену серенаду Шуберта.

Маряна Якимівна пропонує Антонові Карловичу поїхати з Натусею на зиму до Києва. Але Антін Карлович уперто мовчить, тільки головою похитує. Одного разу сказала Маряна Якимівна:

— Ну, коли не до Києва, так хоч до Кленівки, до Лізи.

Але він так на неї подивився, що від того часу про Лізу й не згадувано.

Я цілком розумію й виправдую думку Маряни Якимівни, але ніяк не можу байдуже уявити собі Натусі в оточенні незнайомих їй людей; страшно мені стає за неї. Вона така жива, вражлива і вже має сімнадцять років. Перед нею великі небезпеки.

Ще ось що мене немало здивувало. Коли я розповів з подробицями про весілля Лізи, Натуся байдуже дослухала моє оповідання і промовила:

— Нещасна вона! — та й заплакала.

Невже вона в цих літах встигла так глибоко заглянути та зрозуміти, в чому правдиве наше щастя?

Я завтра поїду до Кленівки за партитурою Мендельсона: “Сон Купальської ночі”. Натуся ще її не чула. Я покладу для неї цю чудову симфонію для фортепіано та віолончелі.

Приїжджайте колинебудь у свято та й послухаєте; а покищо напишіть про себе хоч пару слів через нашого посланця, напишіть хоч тільки те, що Ви дістали моє посланіє.

Відданий вам ваш Музика.”

На піваркуші, що зостався в листі чистий, була рукою Івана Максимовича дописана така ніби примітка:

“29 червня, на Петра, їздив я в гостину на ферму і гостював два дні з великою приємністю. Віолончеля та фортепіано — це така божественна гармонія, що вічно б слухав і не наслухався; особливо, коли вони вдвох виконують цю чарівну серенаду. Я, однак, думаю, і не без підстави, що, крім гармонії звуків, між ними існує найвища гармонія найніжніших почувань. Мені навіть про це сама Маряна Якимівна трохи натякнула, коли вони грали серенаду. Вона звернулася до мене, очима показуючи на музиків, і шепнула:

— Чом не парочка? Як ви гадаєте?

Я, звичайно, на знак згоди кивнув головою. Іншим разом, коли ми гуляли в садочку, і вони вдвох ішли попереду та про щось тихо розмовляли, Антін Карлович, дивлячись на них, промовив, наче сам до себе:

— Хоч би що там було, а я йому здобуду волю.

Благородне почуття! — подумав я. Це значить стояти по-над пересудами віку. Давно б усім пора так думати й почувати. Та ба! пиха нас посіла. А які б вони були щасливі! Я щодня їздив би на ферму милуватися на їх щастя. Я тут не бачу нічого неможливого; все буде залежати від Антона Карловича, а мати сумнів щодо щирости спочуття цієї благородної людини значить не вірити в Бога. Пождемо! Побачимо!”

За цим листом — в оповіданні “власного виробу” Івана Максимовича йдуть далі такі самі філантропічні міркування, але вже стилем високим, опрацьованим, — таким стилем, що я півсторінки з трудом прочитав. Справжній Марлінський! Мир пам'яті його!

Перегорнувши кілька сторінок красномовного рукопису, я відкрив ще один лист музики, писаний рік після попереднього.

Лист починався так:

“Незабутній Іване Максимовичу!

Я такий щасливий, такий безмежно щасливий, що ледве можу вам писати, а писати треба, бо щастя задушить мене, якщо я Вам не признаюся. Та з чого його почати? Дайте опам'ятатись. Так, почну з того, що минулої осені повернувся з Києва Кленовський зовсім хворий і без жінки. Лисавета Федорівна кинула його в Києві сестричці на руки, а сама поїхала з якимсь гусарином на маневри до Вознесенського, та й не верталась. Уже з закордону (здається, з Відня) написала до управителя лист, щоб він усю двірню та музиків відпустив на оброк — хто захоче, — а решту повернув у хліборобів; вихованкам шляхетського роду щоб видав по тисячі карбованців і теж відпустив, а двірських дівчат повидавав заміж з посагом по сто карбованців, хоч би й за салдатів; п. Кленовському та його сестрі, щоб видавав по сто карбованців на місяць, та й годі.

І жаль брав, і гидко було дивитись на цього покаліченого розпусника, коли він дивився, як виражались в дорогу його вихованки, і не міг цього спинити. Йому не хотілось розлучитись з своїми жертвами, і він плакав з безсилля. Він пішов до них до офіцини — попрощатися з ними, але вони перед ним двері зачинили. Достойна дяка розпусникові!

Лисавета Федорівна може й несвідомо, але цілком справедливо й достойно покарала того, що звів її. В душі я їй дякую. За одну сердечну Тарасевичівну його треба було б запроторити на каторгу. Якщо його совість пркинеться колинебудь, то вона його краще за всякого ката покарає. Але щось мені не віриться, щоб знайшлася совість в розпусному серці.

Оркестру нашу майже всю відпущено на оброк, і вона подалася до Києва. Мене вибрали на капельмейстра, але я рішуче відмовився та випросив собі в управителя посаду лісничого в Д[егтярях]. Ця посада якраз припала мені до вподоби: блукаю собі цілий день в лісі, ніби діло роблю, а надвечір іду на ферму. Віолончеля зосталася зо мною. Слухачі мої — найщиріші слухачі, і я просто раюю. Якби до всього цього [ще й] колишня жвавність та безтурботність Натусі, я був би зовсім щасливий. А то вона така чогось сумна ходить, що не знаю, що й робити.

Маряна Якимівна теж начебто перемінилася, теж часом задумується й нудиться. Один тільки Антін Карлович по старому мовчить і добродушно посміхається. До мене ж вони всі по-старому ласкаві, тільки начебто щось таять.

Мене це мучить, і я іноді цілими днями хожу в лісі та плачу, сам не знаю чого...

Кілька днів тому Антін Карлович їздив до нашого управителя і повернувся надзвичайно веселий, такий веселий, що примусив мене з Натусею грати "Горлицю", а сам мало не пішов танцювати. А тимчасом нікому й слова не каже, чого така радість...

За тиждень після цієї радості Антін Карлович, нікому нічого не сказавши, знов поїхав до управителя, а надвечір того самого дня прислав

записку, щоб його не ждали вечеряти, що він з управителем виїхав до Полтави.

Ми, звичайно, ахнули і хвилин із п'ять не могли ні слова промовити, тільки дивилися одне на одного; нарешті промовила перша Маряна Якимівна.

— Що ж це він зробив зо мною? Ось уже, хвалити Бога, тридцять літ, як ми з ним не розлучались ні на день єдиний, а тут узяв та й поїхав, і хоч би слово сказав. От до чого дожила, бідолашна!

І, хвилину помовчавши, вона тихо заплакала, Натуся теж, і, взявшись за руки, пішли вони до покоїв.

Я, наче вкопаний, zostався на місці, і довго б іще простояв, коли б Натуся не покликкала мене до хати.

Після довгих міркувань та здогадів, чого й для чого так, мовляв, крадькома виїхав Антін Карлович до Полтави, я взявся зараз таки поїхати до Кленівки та про все певно розвідати на місці, а щоб їм без мужчини не було страшно, пішов до млина та запросив на ферму старого мірошника, як сторожа й оповідача (Натуся дуже любила слухати його старовинні казки та приповідки).

На світанку я повернувся з Кленівки на ферму, нічого не дізнавшись. Конторські писарі, користаючись відсутністю управителя, перепилися і на питання моє відповіли: “виїхали до Полтави” — та й годі.

Натуся заснула, а Маряна Якимівна дожидала мого повороту біля саду і, побачивши мене, підбігла до мене, питаючись: “що?” Я, хоч як гірко мені було, сказав, що в Кленівці ніхто нічого не знає.

— Ідіть же до нього в хату та відпочиньте з дороги, — сказала вона мені і, затуливши обличчя руками, пішла так до дому.

Сердешна жінка! — подумав я, дивлячись услід за нею; невже так тісно здружилася ти з ним, що одного дня не можеш прожити без нього? Щаслива, завидна твоя доля, і багато-багато жінок має право тобі позаздрити. А тобі, щасливий, благородний старче, ще більше повинні заздрити чоловіки-сіроми!

Минув день, другий, нарешті й третій, а про Антона Карловича ні слуху, ні вісти. На фермі все так принишкло й зажурилось, що я про музику й подумати боявся.

Маряна Якимівна усі дні ходила туди й назад по одній стежці і тільки зідхала мовчки, а Натуся — за нею.

Здавалося, що ми вже навіки розлучилися з нашим Антоном Карловичем. Напротязі дня Маряна Якимівна заходила до його хати, чого перед тим ніколи не робила, — обмітала хусткою порохи з електричної машини та з інших речей, сідала на канапці і плакала — одне слово, мов найніжніша коханка.

Протягом цих днів я тільки й чув од неї (та й то вона наче сама до себе

говорила):

— Ну, чи чувано на світі отаке лихо? Поїхати в такий світ і жінці ні слова не сказати? Яка я безталанна!

Дні минали повільно, а вечори ще повільніше, і 26 серпня швидко наближалось. Раніше я думав про сюрпризи на іменини Натусі, та після цієї пригоди такий був збентежений, що геть про все чисто забув.

Я їздив іще раз до Кленівки і хотів зїздити до П[рилуки], до повіреного Лисавети Федорівни, але в Кленівці мені сказали, що й він виїхав разом із ними.

Ось уже й 25 серпня, а на фермі наче нічого й не бувало: ані найменшого руху; про майбутнє свято і гадки немає.

Я згадав про місячну троянду в д[егтярівській] теплиці, що я давно випрохав її у садовника на іменини Натусі, і, нікому нічого не сказавши, подався пішки до Д[егтярів]. Вертався я з квіткою на ферму вже ввечері. І — уявіть мою радість! Антін Карлович сидів за столом між Маряною Якимівною та Натусею і, як звичайно, посміхаючись, пив чай.

— Ага, і ви прийшли! — сказав він, побачивши мене. — Сідайте ж, ось я вам розкажу, що бачив у Полтаві.

Я сів — і кілька хвилин ми просиділи мовчки.

— Ну, оповідай, безпутній; — промовила Маряна Якимівна — що ти бачив у своїй нудній Полтаві.

— А що ж я там бачив? грязюку та й більш нічого!

— А що ж ти там робив стільки часу?

— Теж нічого!

— Чого ж ти туди їздив, вітрогоне старий?

— Та так, — прогулятися!

— Так, прогулятися? Чуєте, люди добрі? так, прогулятися! Ой, ти, голово стара та сива! І це тобі не сором — так мене мучити на старі літа?

І Маряна Якимівна поцілувала його так ніжно, так просто, сердечно, як найніжніша мати цілує свою слухняну дитину.

Вечір пройшов тихо й весело.

Назавтра всі прокинулись рано, а Антін Карлович раніше за всіх. Розбудивши мене, він сказав:

— Що ж, приготував ти щонебудь для іменинниці?

— Приготував, — промовив я.

— Ну, так уставай лишень, одягайся та й ходімо поздоровити; вона вже бігає по саду.

Я нашвидку вмився, одягнувся і, взявши свою троянду, пішов в будинок слідом за Антоном Карловичем. Натуся, побачивши нас, втікла до покоїв.

Ми ввійшли слідом за нею, а вона вже сиділа, мов нічого не сталося, за чайним столом біля Маряни Якимівни й просила сухарика до чаю.

Я поздоровив її і презентував свій скромний подарунок. Антін Карлович

поздоровив також і, вийнявши з бокової кишені складений учетверо папір, подав Натусі, кажучи:

— Ось маєш гостинець з Полтави.

Сказавши це, він, посміхаючись, сів біля неї. Натуся довго мовчки читала папір і, не дочитавши, випустила його з рук та з сльозами кинулась обіймати й цілувати Антона Карловича, а ми з Маряною Якимівною здивовано поглядали одне на одного.

Нарешті, я підняв папір, глянув на нього — це була моя “відпускна”.

Усе, що я сказав би Вам про свої почування в цю велику хвилину, — усе це не було б тінню того, що я відчував.

— Віолончеля теж наша! — промовив, посміхаючись, Антін Карлович.

Я впав перед ним навколішки й цілував його заливаючись сльозами.

— Ану, Натусю, тепер твоя черга, провадь далі! — сказав Антін Карлович, звертаючись до Натусі. — Возьми цей папір та віддай нашому другові і скажи: ось, мовляв, мій посаг. А ми з Маряною Якимівною скажемо: Боже вас благослови!

Усі четверо кинулись одне до одного та облились сльозами.

І ось уже більше, як тиждень, не дає мені спати моє щастя. І знаєте, хто це все зробив? Натуся, моя люба, неоціненна Натуся! Вона дала мені перевагу над знатними й багатими, мені, музиці-кріпакові... і, признавшись в усьому своїм благородним добродіям, просила їх чинити з нею, що за краще вважатимуть. А добрий, мовчазний Антін Карлович, не надумуючись довго й нікому нічого не кажучи, вирішив по-своєму, за одним махом: заплатив за мою волю разом із віолончелею 2500 карбованців. Якби Кленовський був моїм владикою, цього б не сталось ніколи. Спасибі тобі, Лисавето Федорівно! Тобі й уві сні не сниться, що стала ти мимоволі причиною мого теперішнього щастя...

Тепер Антін Карлович клопочеться про призначення мене до канцелярії маршалка — це вже я й сам не знаю, для чого, — а коли це станеться, тоді ми з вами будемо бачитись принаймні тричі на тиждень. А покищо приїздіть у неділю на ферму та полюбуйтеся на вповні щасливих людей.

Відданий вам Музика.”

Коли дочитав я цей самим щастям писаний лист, напала на мене якась хвороблива задума. Боже мій! Невже це була заздрість! Ні, я не заздрив нікому на світі. Це було гірке, невимовне гірке почуття самоти. Я мало не заплакав од внутрішнього болю.

Саме, коли я збирався плакати, ввійшов до мене Іван Максимович і спитався:

— Ну що, далеко ви прочитали мою немудру повість?

— Усе прочитав, — одповів я.

— І опис весільного бенкету?

— Ні, не читав.

— Так прочитайте, неодмінно прочитайте, бо я, можна сказати, найбільш рахував на

ефект од цього пишного опису.

— А скажіть, Іване Максимовичу, чи старі ще живі?

— Здоровісінькі, а що вже щасливі, то й казати нема чого. А якби ви бачили, що за внучку їм Бог послав! Сущий янгол Божий!

Я знов задумався. А знаєте що, Іване Максимовичу? — спитав я його за хвилину.

— А що?

— Відпустіть мене завтра одного на ферму, а самі приїздіть у неділю.

— Ні за що. А коли вам уже так скортіло, то і я завтра можу з вами їхати. Та що це вам так раптом?...

— Таку вже маю вдачу: я страх як люблю дивитись на щасливих людей, і, по-моєму, немає образу кращого, прекрасного, солодшого, як образ щасливої людини.

— Це суцця правда.

Другого дня ми були на фермі, і я бачив цих простодушних, благородних людей і вповні був щасливий їхнім щастям. Бачив і засвідчую істину цієї неложної повісти.

1855. 15. І.

[Новопетровський форт.]